

УДК 341.9

Б. Криволапов, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ**

Присвячено проблемі захисту культурних цінностей під час здійснення РФ агресії проти України. Проаналізовано Гаазьку конвенцію 1954 року про захист культурних цінностей та деякі інші конвенції і можливості їх застосування у цьому збройному конфлікті. Аналізуються факти, що свідчать про неодноразове порушення РФ норм міжнародних договорів та конвенцій, які стосуються захисту культурних цінностей. Особливо розглядаються питання міжнародно-правової відповідальності РФ за шкоду, завдану об'єктам культурної спадщини України.

Ключові слова: культурні цінності, міжнародно-правовий захист, Гаазька конвенція, Другий протокол, міжнародно-правова відповідальність.

Агресія Російської Федерації створила багато проблем, пов'язаних із розкраданням, привласненням культурних цінностей, знищенням пам'яток культури. Притягнення Російської Федерації до відповідальності є питанням часу. Напевно, немає жодного українського юриста-міжнародника, який би не ставив питання про розмір майбутніх репарацій, які виплатить країна-агресор Україні.

Міністерство культури та інформаційної політики зафіксувало 514 злочинів російських окупантів **проти української культурної спадщини, серед яких є меморіальні пам'ятники на честь історичних особистостей та подій 19-20 початку століття, будівлі та комплекси музеїв і заповідників; споруди будинків культури, театрів, бібліотек, пам'ятки архітектури і містобудування та численні релігійні споруди, серед яких є також пам'ятники архітектури** [15].

Станом на 23 грудня 2022 р. ЮНЕСКО підтвердила пошкодження 231 об'єкту з 24 лютого: 102 релігійних об'єктів, 18 музеїв, 81 історичних будівель та будівель, присвячених культурним заходам, 19 пам'яток, 11 бібліотек [1].

Маріупольська міська рада повідомила про викрадення та вивезення в Донецьк більше 2 тисяч унікальних експонатів з музеїв Маріуполя, серед яких оригінальні роботи Архипа Куїнджі та Івана Айвазовського, стародавні ікони та унікальний рукописний сувій Тори, виготовлене венеційською друкарнею для маріупольських греків Євангеліє 1811 року та більше 200 медалей з музею медальєрного мистецтва Харабета [16]. За даними ВВС, з Маріупольського художнього музею імені імені Архипа Куїнджі було вивезено роботи Куїнджі "Червоний захід сонця", "Осінь" та "Ельбрус". Страхова вартість картини "Червоний захід сонця" становить 700 тис. дол. США. Крім цього, було викрадено роботи відомих російських пейзажистів Миколи Дубовського та Григорія Калмикова, українських художників-шестидесятників Івана Марчука та Тетяни Яблонської [8].

Після звільнення Херсону стало відомо про вивіз російськими загарбниками багатьох експонатів з Херсонського художнього музею імені Олексія Шовкуненка. Серед вивезених цінностей були картини Івана Айвазовського, Олексія Шовкуненка, Миколи Пимоненка [17]. Крім того, був повністю пограбований Херсонський обласний краєзнавчий музей. За даними Центру національного спротиву всього з культурних установ Херсонщини було вивезено приблизно 15 тисяч експонатів [8].

Метою цієї статті є міжнародна кваліфікація протиправних дій, скоєних окупантом проти культурної спадщини України.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням проблеми захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів займалися такі представники вітчизняної науки міжнародного права як В. Акуленко, К. Бусол, Д. Коваль і ряд інших науковців.

Професор В.І. Акуленко, один із найбільш відомих вітчизняних дослідників даної теми в Україні, звертає увагу на те, що захист культурних цінностей був передбачений Дигестами Юстиніана і працями Блаженного Августина [5, 25]. Д. Коваль зазначає, що правовий звичай захищати культурні цінності під час збройних конфліктів з'явився у містах Стародавньої Греції, який встановлював особливий статус святилищ (Дельфи, Олімпія) та не допускав будь-якого насильства на цих територіях [13, 29-30]. Однак К. Бусол звертає увагу на те, що поява перших юридично-обов'язкових норм щодо охорони культурних цінностей починає формуватися в період XVI-XVII століть [7, 7]. Перша спроба уніфікувати норми щодо захисту культурних цінностей під час військових дій була зроблена в 1874 році у Брюссельській декларації права війни, яка передбачала відповідальність за умисне руйнування культурних цінностей. А в 1907 на Другій Гаазькій конференції вже були сформульовані міжнародно-правові норми в Положеннях про звичай сухопутної війни. У цих положеннях було передбачено, що сторони повинні зробити все можливе, щоб захистити культурні цінності. Безумовно, це був певний прорив, але очевидно, що суспільство вимагало укладення універсального спеціалізованого міжнародного договору, який би детально регулював захист культурних цінностей під час збройних конфліктів.

Ідея створення спеціалізованої конвенції про захист культурних цінностей пов'язана з ім'ям відомого художника і філософа Миколи Реріха. Вражений руйнуванням собору в Реймсі і бібліотеці в Лувені (Бельгія) під час Першої світової війни, він починає активну діяльність по створенню єдиного документа, який б захищав культурну спадщину людства від руйнувань під час бойових дій. За допомогою французького юриста-міжнародника Г. Шклявера і професора Лапраделя в 1929 році був підготовлений документ, який отримав назву Пакт Реріха [5, 38-39].

У статті 1 цього Пакту передбачено, що історичні пам'ятки, наукові та мистецькі заклади разом з їх персоналом та колекціями повинні розглядатися як нейтральні і охоронятися воюючими сторонами. В статті 2 пропонувалося зареєструвати в Постійній палаті міжнародного правосуддя і в Міжнародному інституті інтелектуальної співпраці Ліги націй перелік пам'яток, установ, колекцій, яким необхідно забезпечити захист під час збройних конфліктів. Зареєстрованим таким чином об'єкти повинні використовувати спеціальний прапор, який являє собою червоний круг на білому тлі з трьома червоними колами в середині. У статті 3 передбачена процедура відповідальності у разі порушення воюючими державами своїх обов'язків зберігати вищевказані культурні цінності. У разі вчинення однією з сторін конфлікту будь-якої неправомірної дії, потерпіла сторона має право звернутися до міжнародної установи, де даний об'єкт був зареєстрований. Дана міжнародна установа

© Криволапов Б., 2022

може ініціювати створення міжнародного слідчого комітету, який за результатами розслідування повинен опублікувати вирок [5, 39–40].

Даний документ так і не став окремим нормативним документом, але був покладений в основу Міжамериканського договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток, який був підписаний у 1935 р. у Вашингтоні [5, 41].

Важливою подією у справі охорони культурних цінностей стало прийняття Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. (далі Конвенція) і протоколів до неї. Дана Конвенція стала першим універсальним міжнародним договором, метою якого є забезпечення охорони культурної спадщини у разі збройного конфлікту.

Також деякі положення передбачені в Гаазької конвенції 1907 року про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї в Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. На думку деяких дослідників Гаазької конвенції і протоколів до неї, положення Першого протоколу не мають якогось суттєвого ефекту та є "занадто базовими" [6, с.138].

Військові конфлікти, що мали місце в період після Другої світової війни, показали на недостатньо ефективний механізм міжнародно-правової охорони культурних цінностей під час бойових дій [4, 131]. Саме з цих міркувань у березні 1999 року було прийнято Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р.

У Главі 3 Другого протоколу передбачений новий посилений захист для культурних цінностей, які мають величезне значення для людства. Вони повинні охоронятися відповідним національним законодавством і не використовуватися для військових цілей. В Главі 4 даного протоколу передбачені санкції за заподіяння серйозної шкоди культурним цінностям і окреслені умови, за яких настає особиста кримінальна відповідальність [9]. Слід зазначити, що Другий протокол є доповненням до Конвенції і жодним чином не замінює її. Безумовно, даний протокол є значним кроком вперед порівняно з рівнем захисту, який надавала Конвенція до 1999 року. На думку професора Акуленка, значення протоколу полягає в тому, що він закликає держави вживати необхідних заходів щодо захисту культурних цінностей у мирний час, щоб забезпечити їх належну охорону під час збройного конфлікту [5, 119]. Д. Коваль, в свою чергу, зазначає, що важливим здобутком Другого протоколу є "текстуалізація практики посилання на військову необхідність" [12, 10]. Україна приєдналась до Другого Протоколу 30 квітня 2020 року [19].

Події, які мали місце під час вторгнення РФ на територію України, свідчать про неодноразове порушення на непідконтрольних Україні територіях норм Гаазької конвенції 1954 року і двох додаткових протоколів до неї. Ця конвенція застосовується до будь-якого збройного конфлікту, чи то офіційно проголошена (оголошена) війна, чи будь-який локальний конфлікт, громадянська війна чи антитерористична операція [13]. Крім того, Російська Федерація порушила ст. 56 Гаазької конвенції 1907 року про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї (Положення про закони і звичаї війни на суходолі), згідно з яким власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ, навіть якщо вона належить державі, визнається як приватна власність. Будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу, історичних

пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню [2].

Останнім часом серед вітчизняних теоретиків міжнародного права активно йде дискусія про види та обсяг відповідальності РФ за всі наслідки цієї жадливої агресії проти України. Розглядаються також питання про відповідальність за шкоду, яку було завдано об'єктам культурної спадщини. Деякі автори вважають, що в даній ситуації необхідно використовувати переважно реституцію [20]. З такою думкою не можна не погодитися з огляду на неконтрольоване вивезення культурних цінностей із тимчасово окупованих територій України. Однак, враховуючи статистику Міністерства культури України та ЮНЕСКО щодо зруйнованих та пошкоджених об'єктів культурної спадщини, репарації матимуть також суттєве значення. Адже лише за даними на 13 червня сума прямих збитків, заподіяних об'єктам культури, становила 0,7 млрд дол. [10]. Безумовно, що остаточною сума буде в десятки разів більшою.

Також у деяких публікаціях обговорювалися питання персональної відповідальності за військові злочини осіб, винних у заподіянні шкоди об'єктам культурної спадщини [18]. Справді, згідно з п.б(x) ч. 2 ст. 8² Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду військовим злочином є умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи благодійних цілей, на історичні пам'ятники, госпіталі та місця зосередження хворих і поранених за умови, що вони не є військовими цілями [17]. Проте, слід зазначити, що, на жаль, Україна не ратифікувала Римський статут Міжнародного Кримінального Суду. Це не означає, що не можна буде притягнути до кримінальної відповідальності осіб, винних у скоєнні цих злочинів, але процес розслідування у даному випадку буде суттєво ускладнений.

Висновки та пропозиції. Цілком очевидно, що РФ порушує як Гаазьку конвенцію 1954 року з додатковими протоколами, так і інші міжнародні договори.

За масове знищення пам'яток архітектури та містобудування, заподіяння серйозної шкоди культурним цінностям мають бути застосовані санкції, які передбачені в главі 4 Другого протоколу, в тому числі і особиста кримінальна відповідальність. Крім того, такі діяння є воєнними злочинами і ратифікація Україною Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду суттєво допоможе притягнути до кримінальної відповідальності винних осіб.

Реституції і репарації будуть основними способами відшкодування збитків, які було завдано об'єктам культурної спадщини України.

Цілком очевидно, що міжнародно-правове регулювання охорони та повернення культурних цінностей виявилось неефективним для захисту культурних цінностей. Мабуть, вже давно настав час для суттєвого удосконалення Гаазької конвенції 1954 року і двох Протоколів до неї, враховуючи існуючі реалії і нові виклики.

Список використаних джерел

1. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116> (дата звернення: 15.08.2022).
2. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 27.12.2022).
3. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (дата звернення: 29.12.2022).
4. Акуленко В. І. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.: актуальні питання імплементації і

застосування / Віктор Іванович Акуленко. // Право. – 2010. – №9. – С. 127–137.

5. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / Віктор Іванович Акуленко. – Київ: ЮСТІНІАН, 2013. – 608 с.

6. Бусол К. І. Ефективність механізму захисту культурних цінностей за Гаазькою конвенцією 1954 р. та двома протоколами до неї / К.І. Бусол // Актуальні проблеми політики. – 2014. – № 51 – С. 134-140.

7. Бусол К. І. Становлення та тенденції розвитку міжнародно-правового захисту культурних цінностей: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / Бусол Катерина Ігорівна – Київ, 2015. – 19 с.

8. Вивезли 15 тис. картин: окупанти розікрали культурний фонд Херсонщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sprotyv.mod.gov.ua/2022/11/12/vyvezly-15-tys-kartyn-okupanty-rozikraly-kulturnyj-fond-hersonshhyny/?fbclid=IwAR1hqLl3G-M2sqg5M9YXwP5-d0EhTgHm9kPcqnpZaCtysznsE4ID9vxyE> (дата звернення: 29.12.2022).

9. Другий протокол до Гаазької Конвенції про захист культурних цінностей у випадку Збройного Конфлікту 1954 року, Гаага 26 березня 1999 року [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hague_conv_2nd_prot.shtml.

10. Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-pro-priami-zbytky-infrastruktury-ta-poperednya-ocinka-potreb-kse.pdf> (дата звернення: 28.12.2022).

11. Коваль Д.О. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом / Дмитро Олександрович Коваль – Одеса: Фенікс, 2016. – 418 с.

12. Коваль Д.О. Міжнародно-правовий захист культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / Коваль Дмитро Олександрович – Одеса, 2014. – 20 с.

13. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_157 (дата звернення: 05.06.2022).

14. Культурні чистки. Як Росія руйнує музеї й вивозить мистецтво з України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927> (дата звернення: 15.08.2022).

15. Об'єкти, що зазнали руйнації та пошкоджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://restore.mkp.gov.ua> (дата звернення: 27.12.2022).

16. Окупанти викрали та вивезли в Донецьк експонати з музеїв Маріуполя. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/28/novyna/suspilstvo/okupanty-vukraly-ta-vyvezly-doneczk-eksponaty-muzeviv-mariupolya> (дата звернення: 05.06.2022).

17. Окупанти розграбували Херсонський художній музей: виносили все, що бачили. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/11/05/534949_okupanti_rozgrabovali_hersonskiy.html (дата звернення: 29.12.2022).

18. Притягнення РФ до відповідальності за злочини проти культурних цінностей України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://niss.gov.ua/news/komentar-ekspertiv/prytyahnennya-rf-do-vidpovidalnosti-za-zlochyny-proti-kulturnykh> (дата звернення: 27.12.2022).

19. Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року від 30 квітня 2020 року № 58 Дата оновлення: 31.05.2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#n2> (дата звернення: 05.06.2022).

20. Ярослава Савченко, Тимур Короткий. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність Росії за знищену спадщину? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_protiv_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 27.12.2022).

Надійшла до редколегії 23.11.22

B. Kryvolapov, PhD (Law), Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PROTECTION OF CULTURAL VALUES UNDER THE AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

The article is devoted to the problem of protection of cultural values during the aggression of the Russian Federation against Ukraine. The author analyzes the Hague Convention of 1954 on the protection of cultural values and some other conventions and the possibilities of their application in this armed conflict. Facts about the violation by the Russian Federation of international treaties and conventions that are related to the protection of cultural values are analyzed. The international legal responsibility of the Russian Federation for the damage caused to the objects of the cultural heritage of Ukraine is examined separately.

Keywords: cultural values, international legal protection, Hague Convention, Second Protocol, international responsibility.